

Проф. др Ирена Љубомировић,
ванредни професор
Департман за историју
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

УДК 904:72"652"(497.11 Ниш)
930.85(497.11 Ниш)

АНТИЧКО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ НИША*

Апстракт: У раду је начињен покушај да се на једном месту представе културни споменици који сведоче о развоју града Ниша у античком периоду. Такође је указано на положај и значај који је град имао у Римском царству и како су политичко-економске и војне промене које су наступиле са периодом тетрархије утицале на његов развој и подизање значајних објеката који представљају својеврсно сведочанство о животу становника града.

Кључне речи: Наис, Медијана, октогонална палата, епиграфски споменици, гробнице

Када говоримо о културном наслеђу једног града, велика је драгоценост ако се оно може сагледати кроз сва историјска раздобља. Град Ниш је један од градова који се може похвалити али и поносити својом историјом од периода антике све до савременог доба. Културна добра античког Наиса настала су у условима великих промена које су наступиле у граду, а које су условљене успостављањем тетрархијског система власти у Римском царству. Стога је неопходно осврнути се на положај и значај који је град имао у новоуспостављеном провинцијском систему унутар Римске државе.

Новом административном поделом Царства за време цара Диоклецијана (284-305), у новој прерасподели политичке, али и економске превласти развијао се и антички Наисус. Град је заузимао централни положај у римској провинцији Мезији, касније Средоземној Дакији која је повезивала западни део Царства са истоком и утолико је његов значај био већи. Током III и IV века Наисус постаје важан политичко-економски и војнички центар. Био је важна раскрсница и успутна станица на прометном трансконтиненталном

* Рад садржи део резултата насталих радом на пројекту бр. 177015 - *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; Део резултата у раду настао је на пројекту *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба)* Департмана за историју Филозофског факултета у Нишу бр. 183/1-16-6-01.

путу, док је Нишава омогућавала развој речног саобраћаја. Преко територије града пролазиле су важне копнене саобраћајнице, тако је на истоку водио пут према Сердици, на запад је ишао пут *Naissus–Ulpiana–Lissus*, на југу је преко Ниша водио пут до Скупија, док се на северу протезао пут *Naissus–Viminacium–Singidunum* и на североисток *Naissus–Ratiaria*. Војни и стратешки значај Наисус је задржао током читавог периода тетрархије, као и за време владавине Константина и његових наследника. Крајем III века градови у западном делу Царства ће доживети опадање, да би нека места тада доживела успон јер су цареви у периоду тетрархије мењали своје резиденције. Управо из тог разлога јавила се потреба да се и провинцијски градови што лепше и боље уреде.¹

Од IV века градови се утврђују бевемима и представљају сигуран заклон за становништво градског агера. Број становника у граду нагло се повећава, долази до великих демографских промена, али и до редукције јавних површина. Стварају се многобројна колегиа занатлија, различите офичине и гомила се државна администрација. Градови који нису имали довољно простора били су принуђени да се развијају ван бедема, стварајући предграђа (*suburbium*) која постају основна спона у повезивању села и града и у њима се подижу и јавни објекти. Антички Ниш је на настао на простору данашање нишке Тврђаве, на десној обали Нишаве. Град је захватао површину од двадесетак хектара и, према подацима којима располажемо, тешко је утврдити могући број становника. Ако претпоставимо да је на једном хектару било 10-15 становника, у граду их није живело више од 2000 до 3000. Ипак, бедеми града су онемогућавали да се он шири и због тога су настала приградска насеља, од којих је најзначајније била Медијана.²

Од велике важности за изучавање историје града су епиграфски споменици, њих шездесетак који су пронађени на териотрији града Наиса. На њихов значај указано је још у XIX веку када је у Нишу постављен први лапидаријум на месту некадашње Хункјар-цамије.³ Лапидаријум се и данас налази у нишкој тврђави. Смештен је недалеко од Цамије (Изложбени салон 77), где је изложено четрдесетак римских камених споменика: надгробних стела, саркофага, жртвеника и скулптура. Епиграфски споменици су посебно важни за изучавање историје провинцијских градова за које антички писци нису показивали велико интересовање и нису их посебно сагледавали у својим делима. Натписи су неретко садржали податке који су се могли искристити у топографији или ономастичким истраживањима. Почасни

¹ Ирена Љубомировић, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017, 25-26.

² Гордана Милошевић, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, Ниш и Византија III (2015), 160.

³ Душанка Јанковић-Михалцић, „Лапидаријум у Нишу“, *Гласник српског археолошког друштва* 3 (1986), 91.

натписи су пружали податке о личностима у чију част су подигнути, често и о градовима и другима заједницама. На војничким натписима налазили су се подаци о месту одакле је потицао војник или триба којој је припадао. На споменицима из Наиса проналазимо податке и о верским приликама у граду, делатности домаћих радионица итд. Епиграфски материјал је у великој мери допринео расветљавању античке прошлости града Ниша.⁴

Од остатака који су откривени на територији града на подручју данашње нишке Тврђаве поменућемо објекат под сводовима за који је потврђено да је могао бити храм посвећен врховном богу Јупитеру. На јужној страни града, паралелно са поплочаном улицом (правац исток–запад) откривена је тробродна грађевина за коју се претпоставља да је била базилика.⁵ Недалеко од Бали-бегове џамије откривени су остаци улице чији је правац био север–југ и која датира из друге половине V века или с почетка VI века. Најзначајнија грађевина настала на простору града је грађевина са октогоналном просторијом смештена изван градских бедема.⁶ Ова грађевина са мозаичком подовима, чији зидови су били осликани фрескама, а бочне просторије имале и официјелни и приватни карактер, могла је бити намењена боравку истакнутих личности.⁷ Наиме, током својих пролазака, али и дужих задржавања у Наису, римски владари су одседали у посебно саграђеним палатама, резиденцијама неких високих чиновника или у некој од вила које су могле да приме угледне госте. Током путовања цар се није кретао сам, у његовој пратњи је био и персонал који се старао о потребама царске породице, али и службеници за издавање царских рескрипата и других аката. С обзиром на постојање и царских радионица у самом граду, а у којима су израђивани предмети од племенитих метала, постојала је и *fabrica* за израду војне опреме којом је управљао високи службеник *magister officiorum*, важне личности са јавним функцијама су могле да бораве краће или дуже време у Наису. Царски чиновници и магистрати могли су да одседају у грађевини са октогоналном просторијом – вестибулом, смештеној на северној тераси градског бедема, данас изван турских бедема.⁸

⁴ Petar Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol.IV, Beograd (1979);

⁵ П. Петровић, *Naissus задужбина цара Константина у: Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 66.

⁶ П. Петровић, *Римски царски градови и палате у Србији, Сирмијум-Ромулиана-Наисус*, изд. Д. Срејовић, Галерија Српске академије наука и уметности (1993), 69.

⁷ Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града у: Ниш и Византија III (2005), 152.

⁸ П. Петровић, *Naissus задужбина цара Константина у: Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 57-81; П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева* (1994), 20-21; Г. Милошевић, *Ниш и Византија III* (2005), 153-154.

Археолошки материјал, начин градње и елементи декорације потврђују да је објект могао бити изграђен током периода тетрархије и да је коришћен током IV века.⁹ У зиду једне од просторија је пронађен новчић Максимиана Дајана из 309-310, као и новчић из 529. године. Власник ове зграде није познат, али се претпоставља да је предворје служило као дворана за пријем, док су уздужне просторије вероватно биле коришћене за боравак службеника, као и за приватне одаје. Док је поменута грађевина могла више служити као место на коме је владар могао да прима званичнике, објект који су владари користили и у приватне сврхе свакако је могао бити вила на Медијани. Западни део ове грађевине у дужини од око 30 м остао је неистражен. Екипа Археолошког института, предвођена Надеждом Гавриловић Витас, у сарадњи са колегама из Народног музеја у Нишу и Завода за заштиту споменика културе из Ниша је 2018. године отпочела је нова систематска ископавања, са циљем да дефинише западни зид грађевине и да настави истраживања у простору јужно од главног улаза октогоналне просторије. Најзначајније откриће на том истраживаном делу представљао је слој средњовековних кућа од којих су откривени подови две куће, а које су биле уклопљене у габарите касноантичких зидова грађевине са октогоном. Ове архитектонске налазе пратио је велики број фрагмената средњовековне керамике – углавном посуђе (кухињски лонци) и животињске кости. Откривен је и рановизантијски зид у правцу улаза у октогоналну просторију. Откривени су монументални постаменти испред главног улаза у октогоналну просторију који су носили три грађевине, а чија луксузна и грандиозна грађа указује на врло луксузан објект.¹⁰

На основу истраживања у 2018. години, може се закључити да је објект са октогоном имао три грађевинске фазе: прву, која припада периоду владавине Лицинија и Константина Великог, другу, која се може датовати у период Константинових наследника и трећу фазу, рановизантијску, која припада периоду Јустинијанове обнове Ниша. Те три фазе би подразумевале период живота грађевине са октогоналном просторијом, од IV до VI века н. е., да би живот био настављен и касније током средњег века, о чему сведочи слој средњовековних кућа констатован у сектору 1, а који припада периоду XI-XII века.

Један од најзначајних објеката из античког периода на територији града Ниша је, свакако, царска вила на Медијани. Медијана је, иначе, насеље са вилама и викусом и простирало се на површини од 40 ха.¹¹ Данас је то

⁹ П. Петровић, *Римски царски градови и палате у Србији* (1993), 68-69.

¹⁰ Захваљујем се др Надежди Гавриловић Витас, вишем научном сараднику Археолошког института у Београду, на достављеним подацима из извештаја са археолошких ископавања у 2018. години.

¹¹ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Ниш (1994).

место идентификовано на простору „Старог водовода“ и села Брзи Брод у правцу исток–запад, северно од некадашње фабрике Електронске индустрије према старој обали Нишаве. Иначе, вила на Медијани, идентификована као Константинова вила, обухвата више објеката и просторних целина: у средишњем делу је резиденцијални комплекс који чине вила са перистилом, терме, пространа дворишта и свечани улаз, затим вила са октогоном, војне бараке и привредне и економске зграде.¹² Вила са перистилом се простирала на површини од 6.000 м². На њеној западној страни су терме приватног карактера, док је на источној страни био мањи нимфеј или триклинијум. Централни део ове грађевине је шестоугаоник у чијем центру је фонтана, такође у облику шестоугаоника. Под у нимфеју је покривен мозаиком са представама цвета лотоса. Око шестоугаоника се налазе мање просторије чији подови су такође покривени мозаицима. Зидови виле са перистилом били су украшени фреско-сликама, док су фрагменти фресака у слојевима рушења у појединим просторијама потврдили да су биле осликане и таванице. Средишњи део виле чинило је пространо двориште са тремом (*peristylum*) у чијем центру је био велики базен (*impluvium*). Из трема се улазило у више просторија, поређаних у два реда на источној и западној страни дворишта, које су биле приближно исте величине и распореда.¹³ Монументална архитектонска градња, фреско и мозаична декорација потврда су да је вила била у служби концепта приказивања Константинове династичке моћи. На простору виле пронађени капители, мермерне плоче са рељефима, мермерне и порфирне скулптуре имају обележја касноантичке царске уметности. Цареви су током својих путовања пролазили и извесно време се задржавали у Сирмијуму (Сремска Митровица) где је такође потврђено постојање царске палате. Током IV века цареви су боравили и у Виминацијуму (Костолац), где су такође откривени остаци резиденције. Стога је потпуно прихватљиво да и у следећем већем месту, Наису, такође постоји објекат у којем би владар са својом породицом и бројном пратњом могао да одседа.¹⁴ Постојала је потреба да на једном месту владар обавља државне послове, али истовремено и борави са својом породицом, што је захтевало државне пријеме, дворане за пријеме и разоноду страних владара и посланика и њихове бројне пратње. Такви објекти су морали бити много већих димензија него што су то биле приватне куће грађана, ма колико они били богати и моћни. Присуство владара и његов боравак на једном месту, ма колико дуго он трајао, значио је пријем молби и жалби, вођење

¹² Милоје Васић, Гордана Милошевић, Надежда Гавриловић Витас, Весна Црноглавац, *Константинова вила у Медијани*, Ниш (2016), 8.

¹³ Исто, 13.

¹⁴ Упореди: Gligor M. Samardžić, “On the Roman Villas on the south of province of Dalmatia“, *Зборник радова Филозофског факултета* XLVI (3), Косовска Митровица (2016), 3-10.

правних послова, издавање закона и других државних аката. За обављање ових послова морао је да постоји посебан простор у оквиру палате. Вила на Медијани је одвојена од економског дела насеља, изграђен је монументални прилаз и славолук и све то, као и богата декорација, указује да откривену вилу можемо идентификовати као царску палату.

Када је реч о остацима гробне архитектуре из античког периода, некропола у Јагодин-мали је једна од боље истражених касноантичких некропола на територији Србије.¹⁵ О некрополи у Јагодин-мали и најновијим открићима у дворишту фабрике Бенетон 2012. године објављен је каталог насловљен *Јагодин-мала касноантичка некропола*, чији издавач је Народни музеј у Нишу. Постоји неколико значајних гробница са врло богатим гробним инвентаром, али ја бих на овом месту издвојила ранохришћанску базилику са гробницом код Моста младости у Јагодин-мали откривену још 1933. године.¹⁶ Положај, декорација и налази у базилици са гробном грађевином указују на то да је реч о јединственој гробљанској цркви на касноантичкој некрополи у Јагодин-мали у Нишу.¹⁷ У гробници је пронађен ранохришћански капител од белог мермера на коме се види крст са венцем окол.¹⁸ Пронађен је и новац Константина (306-337) и Констанција (337-361), на основу чега се закључује да је гробница из средине IV века. Између гробнице и базилике налазила се уска просторија, егзонартекс, испод чијег пода је било прилазано степениште крипте. На западној страни базилике, у средишњем делу нартекса откривен је ранохришћански оловни дечији саркофаг.¹⁹ На њему су представљени симбол крста и мотив трочлане бисте који се понавља пет пута – на свим бочним странама и поклопцу. У науци је вођена дискусија ко би могао бити приказан на саркофагу и постоје два мишљења: према првом, приказани су Константинови наследници – Константин II, Констанс I и Констанције II, али будући да је детаљном аналаизом потврђено да је саркофаг био израђен у периоду између 379. и 408. године – постоји и мишљење да су на саркофагу представљени императори Грацијан II, Валентинијан II и Теодосије I.²⁰ С обзиром на то да је на саркофагу представљена царска тријада, покојник је морао бити

¹⁵ *Јагодин Мала касноантичка некропола* (уредник Славиша Поповић), Ниш 2014.

¹⁶ Адам Оришић – Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, *Старинар* VIII-IX (1933-1934), 304.

¹⁷ Г. Милошевић, *Матиријум и гробљанска базилика у Јагодин-мали у Нишу*, у: Ниш и Византија II (2004), 137.

¹⁸ *Исто*, 135.

¹⁹ Heide i Helmut Buschhausen, *Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš*, *Römishes Österreich* 17-18 (1989-1990), Wien 1991, 48.

²⁰ Ivanka Nikolajević, *Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro*, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, volume II, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve, Aoste 21-28 septembre 1986, Rome 1989, 2446.

неко високог ранга. У дечијем саркофагу је могло биги сахрањено дете из царске куће или царске пратње. Могуће да је царска свита путовала између 385. и 395. године из Константинопоља према Риму. У гробовима око базилике такође су сахрањени покојници високог ранга, на шта указују налази свитка, ципела и скупоченог текстила. Извесно је да упоредо са изградњом мартирејума (средина IV века), у његовој близини формирана некропола привилегованих.

Из касаноантичког периода потиче још једна гробница чији су зидови украшени фрескама.²¹ Гробница је откривена у дворишту Дома деце погинулих бораца у Јагодин-мали. Монограм Христа са апокалиптичним словима алфа и омега, у венцу од палминих грана, који се у Риму јављају од средине IV до средине V века, указује на то да је гробница могла настати у IV веку. На источном зиду ове гробнице могли су бити приказани апостоли Петар и Павле, да би на западном зиду, претпоставља се, биле фигуре мартира или епископа нишког.²² У прилог томе да су на фрескама фигуре Петра и Павла и двојице еванђелиста или мученика сведочи и њихова одећа, коју носе света лица у катакомбама Рима. Један од приказаних ликова у руци држи свитак који означава Свето писмо и имају га само Христос, апостоли и мученици. Једна приказана фигура држи руке склопљене за молитву према Христовом монограму и моли милост за другог, не за себе, јер је она већ у рају са Христом. Молитва је упућена Христу за спасење сахрањених у гробници. По свој прилици, у овој гробници били су сахрањени чланови имућне породице, који су још за живота изградили себи гробницу и украсили је фрескама. Извесно је да су они били хришћани, који су вером у Христа прихватили учење о одласку у рај после смрти. Умрли и сахрањени у гробници почивају у њој заједно са Христом и светима, тј. апостолима и еванђелистима или мартирима.²³

Две поменуте гробнице представљају својеврсни споменик културе касаноантичког доба, у време када је хришћанство постало озваничено и прихваћена вера.²⁴ Ипак, пагански елементи нису сасвим ишчезли јер су и ранохришћанска схватања смрти, култа мртвих и загробног живота имала своја упоришта у паганској традицији.²⁵ Јагодинмалска некропола и богати гробни инвентар употпуњују слику о животу становника античког Наиса.

²¹ Лазар Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Старинар* V-VI (1956), 57-58.

²² Исто, 58-60.

²³ Исто, 60.

²⁴ Г. Самарџић, „Биљешке о слободи исповиједања хришћанске вјере у Горњој Мезији (један примјер с краја III и из прве половине IV вијека)“, *Црквене студије* 14, Ниш 2017, 245-247.

²⁵ Љубица Зотовић, „Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену I-IV века“, *Лесковачки зборник* X, Лесковац (1970), 19-24.

Културно наслеђе античког Ниша је веома богато и разноврсно. Захваљујући сачуваним споменицима – објектима, епиграфским натписима, гробницама могуће је сагледати прилике у граду у античком периоду. Културна добра нам потврђују да је антички Ниш био значајан град кроз који су пролазили, али извесно време и боравили римски цареви. То, као и чињеница да је у Нишу рођен император Константин, засигурно му даје епитет царског града.

Литература:

М. Васић, Г. Милошевић, Н. Гавриловић Витас, *Константинова вила у Медијани*, Ниш 2016.

Д. Јанковић-Михалцић, Лапидаријум у Нишу, *Гласник српског археолошког друштва* 3, Београд 1983, 91.

Јагодин Мала касноантичка некропола (уредник Славиша Поповић), Ниш 2014.

И. Љубомировић, *Ниш и Понишавље у III и IV веку н.е.*, Ниш 2017.

Г. Милошевић, *Матиријум и гробљанска базилика у Јагодин-мали у Нишу*, у: Ниш и Византија II (2004), 121-140.

Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града у: *Ниш и Византија* III (2005), 152.

Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Старинар* V-VI (1956), 53-72.

И. Nikolajević, Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de serbie et du Monténégro, *Actes du XIe Conres International d'Archéologie chrétienne*, volume III, Lyon, vienne, grenoble, Geneve, aoste 21–28 septembre 1986, Rome (1989), 2441–2462.

А. Оришић –Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, *Старинар* VIII-IX (1933-1934), 303-310.

Р. Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol.IV, Beograd 1979.

П. Петровић, Naissus - задужбина цара Константина у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд (1993), 57–81.

П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Ниш (1994).

Г. Samardžić, *On the Roman Villas on the south of province of Dalmatia*, Зборник радова Филозофског факултета XLVI (3), КосовскаМитровица (2016), 3-10.

Г. Самарџић, *Биљешке о слободи исповиједања хришћанске вјере у Горњој Мезији (један примјер с краја III и из прве половине IV вијека)*, Црквене студије Ниш 14, Ниш 2017, 247–257.

Љ. Зотовић, Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену I–IV века, *Лесковачки зборник* X, Лесковац (1970), 19–24.

Summary

Irena Ljubomirović THE ANCIENT CULTURAL HERITAGE OF NIŠ

The very important monuments from the ancient period in Niš are epigraphic sources. Epigraphic monuments are of particular importance for studying the history study of any Roman city. These provide valuable information on the way of life, customs, religion, government, military and social organization of the ancient world. Funerary inscriptions often contain data that could be used in topography or onomastic research. The importance of epigraphic material was recognized in the XIX century when the first lapidarium was set in Niš on the place of the former Hunkjar-mosque. The contemporary Lapidarium is in the Fortress of Niš as well. It is located near the museum (Exhibition Hall 77) and contains approximately forty Roman monuments: tombstones, sarcophagi, altars and sculptures. One of the most important objects in ancient Niš was the building with an octagonal space-vestibule, on the north terrace of the town wall, today outside the Ottoman walls. This building with mosaic floors whose walls were painted in frescoes, while the side rooms had the official and private character could be intended for a stay of prominent personalities. On the basis of archaeological finds, methods of construction and decoration (mosaics and frescoes), the building could have been built during the period of the Tetrarchy and was used during IV century. While the aforementioned building could have served as a place where the emperor received officials, the objects which he used for private purposes could have been the villa at Mediana. Archaeological research so far has shown that we can identify the villa at Mediana as residential imperial villa. The remains of the oldest cemetery in Naissus from the ancient period proves that citizens accepted christianity.